

STARE CRKVE U NAJSTARIJIM GRADOVIMA JUŽNE ISTRE

Uvod

Dva su stara središta Histra, plemena vjerojatnoga ilirskog podrijetla, formirana za tzv. kaštelijerske kulture kasnoga brončanog doba (11. i 10. st. pr. Kr.). To su sadašnja Pula i Vizače u općini Marčana. Bila su to gradinska naselja, međusobno udaljena desetak kilometara i smještena pokraj zaštićenih uvala jugoistočno-ga i jugozapadnog dijela Istre.

Kako i naselja poput ljudi imaju svoje posebne sudbine, Nezakcij odnosno današnje Vizače, koji je bio glavno sjedište starih Histra, samo je arheološko nalazište na brežuljku Glavica pokraj Valture, a Pula je sa 58.342 stanovnika najveći grad na cijelom poluotoku i sjedište dijela upravnih tijela Istarske županije te važno gospodarsko, kulturno i prosvjetno središte.

Iako im je sudbina potpuno različita, oba su stara naselja nakon prodora kršćanstva imala mnogo starih crkava, razumljivo Nezakcij znatno manje jer se nikada nije oporavio od teških razaranja za slavensko-avarskih nasrtaja početkom 7. st. Unatoč tome ipak smo odlučili zajedno predstaviti starokršćanske crkve (jer predromaničkih ovdje i nema) građene u ta dva velika gradinska naselja.

Nezakcij i njegova nesretna sudbina

Povijesni prikaz

Nezakcij je jedno od najvećih istarskih arheoloških nalazišta i istražuje se već više od stoljeća, a smješteno je na blagoj povišenoj zaravni iznad plodne doline i zaljeva Budava. Ta je zaravan zaštićena strmim obroncima i vododerinama, s kopnene stra-

OLD CHURCHES IN THE OLDEST TOWNS OF SOUTH ISTRIA

Two towns, situated close to one another in the eastern part of Istria, and formed on old Histrii tribe hillfort settlements, have had a completely different development and destiny. The town of Nesactium or Vizače near Valtura suffered severe damage on two separate occasions, and it has never recovered from Slavic and Avar devastations that took place in the early 7th century. Today, this town is just an interesting archaeological site that has been explored for more than a century now. Remains of ancient forums and numerous temples, including two big parallel hall churches with inscribed apses, have been discovered in the course of these explorations. Pula has been spared from such ravages and it still has numerous ancient monuments and churches dating back to early Christian times. Interestingly, some of these churches, including the town's cathedral, are still in use. Although more than twenty early Christian churches were built, not many of them have been preserved to the present day. Most of these churches were in fact demolished in the mid 19th century when Pula became the main Austrian military port, and when large-scale defence systems were built around this town. All of the churches that used to exist on small islands in the Pula bay were also demolished in that period. However, written data and drawings of most churches have been preserved, and architectural remains of some of them can still be seen. The most interesting example is the Church of St. Mary of Formosa dating back to the 6th century, which can be described as one of the most luxurious churches in our region. This church has now been reduced to no more than a small chapel adjacent to the south apse.

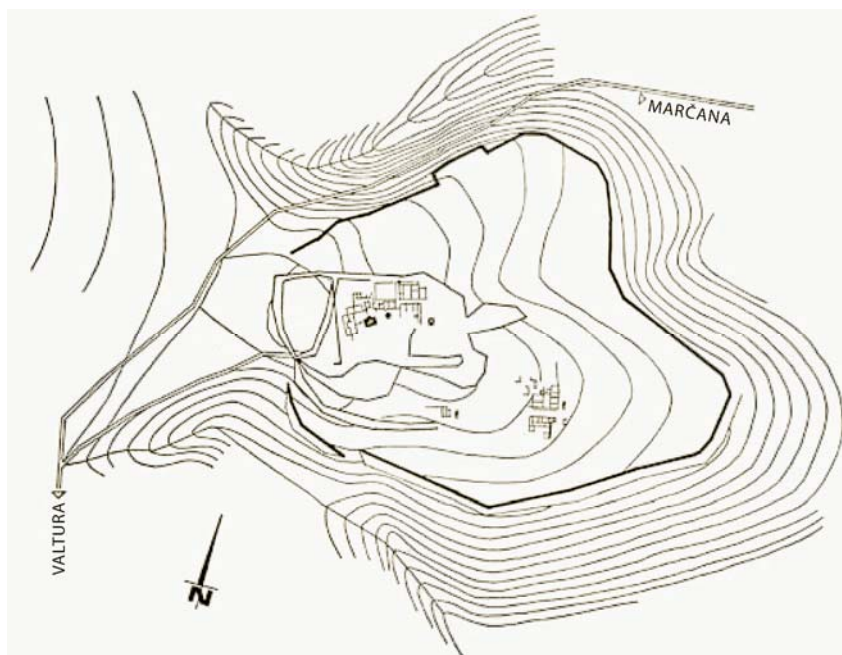
ne sustavom utvrda, i nalazi se približno 2 km sjeveroistočno od sela Valture i 12 km istočno od Pule. To-

ponim Vizače potječe od rimskog naziva, a nastao je od talijanskog oblika Isazze. Za naselje se Nezakcij

Položaj Nezakcija na satelitskoj snimci (u dnu lijevo dio piste pulskog aerodroma)

zna iz literature, ponajviše iz opisa Tita Livija koji govori o rimskom osvajanju. Smještaj mu je dugo bio nepoznanica za istarsku historiografiju, ali je krajem 19. st. prevladalo stajalište da se radi o Vizaču. Arheološka su istraživanja započela 1900., a sve su sumnje raspršene kada je otkrivena baza spomenika caru Gordijanu III. (238.-244.) na kojoj je pisalo da ga podiže „*Res publica Nesactiensium*“ (Zajednica Nezakćana).

Tlocrt arheološkog nalazišta Nezakcij

Gradinsko je naselje postojalo i prije Histra, a njihovi su bedemi bili dio obrambenog sustava kroz cijelo antičko razdoblje. Nezakcij je bez ikakve sumnje bio glavno plemensko, političko i vjersko središte Histra, uz gradine u Bermu, u Picugima kraj Poreča i Puli. Bio je i sjedište histarskog kralja (tako ga zove i Livije), ali vjerojatno je to bio bio nasljedni vojni zapovjednik budući da su histarske zajednice imale veliku autonomiju. S Nezakcijem su bila posebno povezana još dva *oppida* (Faverija i Mutila – najvjerojatnije oko Medulina i Raše) nad kojima je kralj imao posebnu upravu.

Histri su sa susjednim Liburnima bili poznati kao gusari, o čemu pos-

redno svjedoči i činjenica i to da na njihovu području nije postojalo ni jedno grčko naselje (kao na dalmatinskim otocima i ušću rijeke Po), iako su Grci plovili tim područjem, o čemu svjedoče i brojni arheološki nalazi uvezene daunske, etrurske i antičke keramike. Histri su izrađivali brončane posude, nakit, žezla lepeze i sl., ali i monumentalne kamene skulpture i ukrašene ploče. Nije poznat njihov jezik ni eventualno

pismo, a samo se naslućuje politički i društveni ustroj, vinogradarsko i pastirsko gospodarstvo, trgovački, pomorski i gusarski običaji te vjerski i duhovni život.

Sukob između Histra i Rimljana započeo je nakon što su Rimljani zavladali sjevernom Italijom i zemljom Veneta. Neprijateljstva su se pojačala kada su Rimljani na rubu histarskog teritorija utemeljili novo naselje Akvileju. Histri su to htjeli spriječiti, ali su bili poraženi. Tada je vladar Histra postao Epulon koji je bio vrlo ratoboran, ali je pred jačim neprijateljem bio prisiljen na povlačenje.

Epulon se sa svojim ratnicima povukao u utvrđeni Nezakcij koji su ops-

jedale nadmoćnije rimske snage. Da bi slomili branitelje Rimljani su navodno skrenuli i tok rječice što je tekla podno gradskih zidina i tako im oduzeli pitku vodu. No Histri su ipak više voljeli smrt nego poraz pa su ubijali svoje žene i djecu i bacali ih na neprijatelja. Borili su se dok nisu svi izginuli, a sam se Epulon na kraju probio mačem. Bilo je to 177. pr. Kr., dakle gotovo dva i pol stoljeća prije slične obrane slavne tvrđave Masade u Izraelu 73., gdje su pred rimskom vojskom svi preživjeli počinili samoubojstvo. Valja istaknuti da je Nezakcij prvi od dva zabilježena slučaja masovne pogibije branitelja koji se zbio na hrvatskom tlu jer su 1578. izginuli svi branitelji tvrđave Gvozdansko. U svijetu je zabilježen još samo jedan takav primjer jer su te iste 1578. hrabro izginuli svi branitelji portugalske tvrđave Alkazar pred nadmoćnijim islamskim snagama. O stradanjima se Nezakcija vrlo malo zna, a pritom uopće nije najvažnije to što Tit Livije, koji je sve opisao, ne uživa slavu pouzdanog svjedoka.

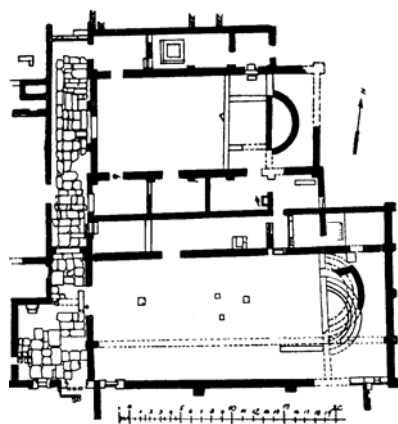
Nije poznato ni kada je nastao rimski Nezakcij. Nakon potpunoga razaranja život se na tom mjestu ili u blizini svakako nastavio, ali tek kada je naselje uzdignuto u rang municipija počela je njegova antička povijest. Poznato je to iz arheoloških ostataka, ali iz napisa ondašnjih pisaca, poput Plinija Starijeg, Ptolomeja i anonimnog Ravenjanina. Antička se graditeljska struktura najvjerojatnije oblikovala za vladavine cara Klaudija (41.-54.) kada je Nezakcij kao samostalni municipij upisan u „*tribus Claudia*“. Uostalom osim prapovijesne nekropole i dijela obrambenog zida, svi vidljivi ostatci pripadaju rimskom, ponajprije antičkom i kasnoantičkom razdoblju.

Razaranje je Nezakcija povezano s događajima u Istri između 599. i 611., kada su prema langobardskom piscu Pavlu Đakonu zabilježeni prodori Slavena i Avara na poluotok. Tada

Nezakcij prestaje postojati kao gradsko naselje, ali se život u nekom obliku ipak nastavio. Nezakcija nema u poznatoj ispravi s Rižanske skupštine iz 804. (gdje su s rješavale pritužbe istarskih gradova protiv franačke vlasti) i to znači da nije imao status grada. Ipak pojavljuje se u srednjovjekovnim ispravama (kao Isazzi, Isacij ili Ixaci), pa je kontinuitet neosporna činjenica. Od 16. st., možda i zbog velikih epidemija, ruševine su služile kao izvor građevinskog materijala za obližnja kolonizirana naselja (Muntić, Valtura, Lobarika, Kavarana...). Tada su vjerojatno potpuno zbrisani svi ostaci srednjovjekovnog naselja, a ostali su samo temelji antičkih i starokršćanskih građevina [1], [2].

Antički ostaci i starokršćanske crkve

Za dugotrajnih istraživanja Nezakcija iskopani su ostaci kapitolija s tri hrama zapadno od foruma koji je vjerojatno bio s jedne strane omeđen portikom ispred trgovina i radionica (taberne) te drugih javnih i privatnih zgrada. Južno i sjeverno od foruma bila su stambena područja s kućama na terasama. Ulice su bile popločene ili usječene u stijenu, a u gradu su bile tri velike cisterne povezane s termama. Sve je izgrađeno tijekom 1. i 2. st., a zna se da su uz rimska štovana i stara histarska božanstva. S obje su strane ceste što iz Nezakcija vodi u Pulu bile velike nekropole.

Tlocrt dvojnih crkava u Nezakciju

U sjeveroistočnom dijelu, između termi i foruma, na antičkoj je ruševini u 5. st. izgrađen sakralni kompleks

nama. Lezene uokviruju i ulazna vrata s pragom od preklesanoga antičkog arhitrava. Uz sjeverni se zid protežu

Ostaci dvojnih crkava u Nezakciju

Konzervirani ostaci sjeverne crkve

dvojnih crkava s upisanim apsidama. Taj je dio nalazišta bolje dokumentiran i konzerviran, vjerojatno stoga što je i posljednji izgrađen. Uz pročelje se obiju bazilika prostire dugi hodnik (narteks) iz kojeg se ulazilo i u crkve i u pomoćne prostorije. Vjerojatno je glavni i reprezentativni ulaz u narteks bio na jugu, s foruma.

Manja i starija sjeverna bazilika je dvoranska crkva s polukružnom svećeničkom klupom (supselij) uz apsidu. Vanjski su uglovi ojačani pilastrima, a uzdužni zidovi plitkim leze-

tri prostorije koje su mogle služiti za pripremu krštenja (katekumenej), kao krstionica i za sakrament potvrde (konfirmatorij). Bazen je krstionice četvrtastog tlocrta, a nalazi se u prostoru koji je povezan s obje prostorije, ali ne i s crkvom. Uz južni se zid nalaze dvije grobne kapele te dijakonikon (prostorija za liturgijske knjige, crkveno posuđe i ruho) i možda protezis (prostorija za pripremu kruha i vina). U svetištu su pronađeni ostaci povišenoga podija, prazna kutija za relikvije i višebojni podni mozaik raznovrsnih motiva.

Ostaci apside i svetišta južne crkve

Južna je i veća bazilika imala najmanje dvije faze gradnje i uporabe. Najprije je to bila crkva sa supselijem uz apsidu, a ostaci su i danas uočljivi. Na južnom su zidu bila dva jaka pilastra, a na istočnom lezene. Glavni je ulaz, raščlanjen lezenama i pilastrima, bio u sredini zapadnoga pročelja, a ovdje je prag antička spolija. Ne zna se je li bazilika bila trobrodna, ali je poslije tako pregrađena da je pretpostavka sasvim moguća. Čini se da je sjeverni brod bio zatvoren nizom pomoćnih prostora, a apside je pomaknuta prema jugu, u sredinu smanjene širine. Glavni je ulaz ostao isti i više nije bio u osi kulturnoga prostora. No postoji i mogućnost da više apsida zajedno tvorilo jednu posebnu troslojnu supseliju.

Bazilike nose tragove nasilnog uništenja i vidljivi su tragovi paljenja, ali neke su prostorije u izmijenjenom i prilagođenom obliku bile u uporabi nakon toga. Asimetrični pilastri na južnoj bazilici upućuju na mogućnost da su je novi stanovnici rabili kao stambeni prostor. Uništenje se crkava sasvim sigurno zbilo početkom 7. st. jer nema tragova pleterne ornamentike koja je karakteristična za starije razdoblje.

Pretpostavlja se da je veća crkva služila za svakodnevne obrede i da je, kao što je uobičajeno, bila posvećena Sv. Mariji, a da je manja crkva služila za okupljanje klera i za pokretavanje vjernika te da je najvjerojatnije bila posvećena Sv. Tomi Apostolu.

Upravo dvojne crkve, iako je moguće da je u Nezakciju bilo i drugih, svjedoče o veličini i snazi grada. Nezakcij je jedini u Istri, uz biskupska središta Pulu i Poreč, imao dovoljno

snage za podizanje usporednih crkava. One su doduše mnogo skromnije, ali i dostojne službe pokrštanja na istočnom rubu kasnoantičkoga agera.

Najveći je dio brojnih arheoloških nalaza iz Nezakcija smješten u Arheološkom muzeju Istre u Puli, a osnivanje je muzeja i potaknuto tom potrebom. No jedan je dio i u posebnoj muzejskog zbirci na lokalitetu koji je postao svojevrsan arheološki park. Bili smo u prostoru Nezakcija u doba godine kada muzejska zbirka nije otvorena, ali smo zamijetili, što je u Istri, kako se čini, više pravilo nego iznimka, da nema nikakvih dodatnih objašnjenja za slučajne namjernike. Ipak valja priznati da su na konzerviranim ostacima uklesani natpisi što su pojedine ruševine. Iako nije dovoljno, barem se ne mogu oštetiti vlagom ili uništiti vandalskim ponašanjem.

Grad Pula i njegove crkve

Nastanak i razvoj grada

Pula se razvila tisućljeće prije Krista kada se na malom brežuljku s izvorom pitke vode, na mjestu gdje je danas Kaštel, razvilo gradinsko naselje starih Histra. Tako Pula bilježi više od 3000 godina življenja na is-

Pogled iz zraka na Pulu i pulski zaljev

tom prostoru, pa se s pravom može nazvati našim najstarijim gradom. Pulom su od osnutka vladali raznovrsni vladari, ali je grad kroz povijest doživljavao blistave vrhunce i velike padove.

še o tome postoje i pisani zapisi starih grčkih pjesnika. Riječ je zapravo u ovim napisima već spominjanom mitu o Argonautima koji su se, navodno, u bijegu pred Kolhidanima sklonili u duboku luku i osnovali

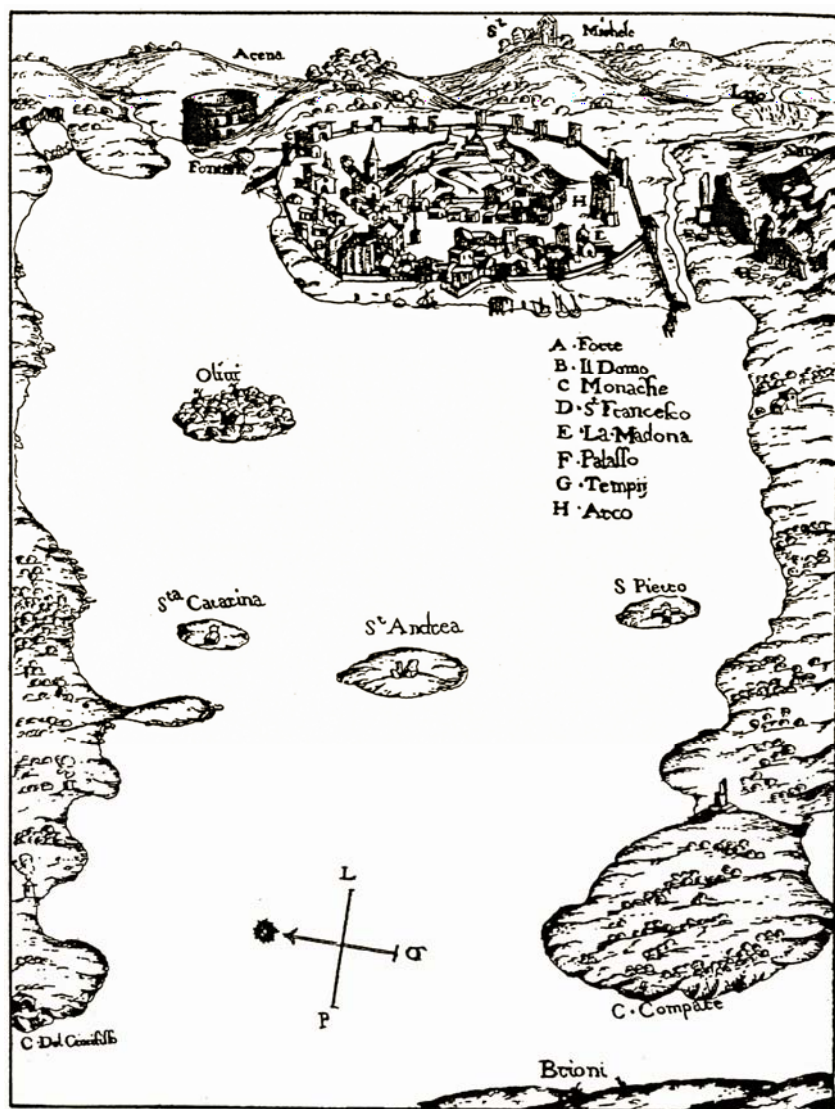
građanskog rata 42. pr. Kr. Pula je kao vjerni pristaša Cezarovih ubojica Bruta i Kasija nakon Oktavijanove pobjede kod Akcija 31. pr. Kr. bila razorena i opustošena.

Iako je krivo svrstavanje u rimskim vremenima znalo biti pogubno za sudbinu mnogih gradova, Pula je kao geostrateško i političko središte ipak obnovljena, štoviše 27. pr. Kr. kao simbol pobjede kod Akcija izgrađen je u Puli i slavoluk Segijeveca, remek-djelo rimskoga graditeljstva. Tada je grad uređen u skladu s rimskim urbanističkim pravilima i gradski je areal proširen na podnožje gradskog brežuljka. Izgrađeni su monumentalni primjerci rimskoga graditeljskog nasljeđa: veliki amfiteatar, veliko kazalište i malo kazalište, forum s hramovima i bazilikom te stubište do vrha gradskog brežuljka. Podignute su brojne javne zgrade, velike vodospreme, akvedukti, prometnice s kanalizacijom te proširene i uređene gradske zidine s više monumentalnih gradskih vrata.

Valja reći da je slavna pulska Arena (prema *haren* – pijesku kojim je posipano borilište) bila šesti amfiteatar po veličini u Rimskom carstvu i mogla je primiti čak 23.000 gledatelja, nekoliko puta više od ukupnoga stanovništva jer su borbe pratili gledatelji iz okolice.

Pula je nakon propasti Zapadnorimskog Carstva neko vrijeme bila pod vlašću Zapadnih i Istočnih Gota. Potom je ušla u sastav Bizantskog Carstva i bila dio Ravenskog egzarchata, da bi 788. ušla u sastav Franačkoga Carstva. Do 13. st. bila je slobodna komuna, ali i više puta u sastavu Mletačke Republike. Tijekom 13. i 14. st. nekoliko je puta poharana epidemijama kuge, pa se broj stanovnika znatno smanjio.

Pula je u 18. st. bila zapuštena i u ruševinama te je imala jedva 1000 stanovnika. Nakon nekoliko promjena vlasti početkom 19. st. nastupilo je stabilno austrijsko razdoblje koje

Stari crtež Pule i zaljeva

Ostatci se najstarijega naselja mogu danas uočiti u tragovima polukružnoga obrambenog bedema na vrhu brežuljka i rasteru ulica oko Staroga grada, ali nema tragova trgovine s grčkim kolonijama na italskoj obali, što bi moglo značiti da je naselje imalo skromne gospodarske mogućnosti. Ipak Pula pripada sredozemnim gradovima čiji je nastanak povezan s grčkom mitologijom, štovi-

Polai – „grad izgnanika“.

Ipak prava povijest započinje rimskim razdobljem koje je u Istri započelo padom Nezakcija. Pula je kao „kolonija cezarijana“ osnovana 46. i 45. pr. Kr. na mjestu histarske gradine, s poljoprivrednim područjem što obuhvaća cijelu južnu Istru između Limskoga i Raškog zaljeva, i s namjerom da bude jedno od uporišta u rimskom osvajanju Jadrana. Nakon

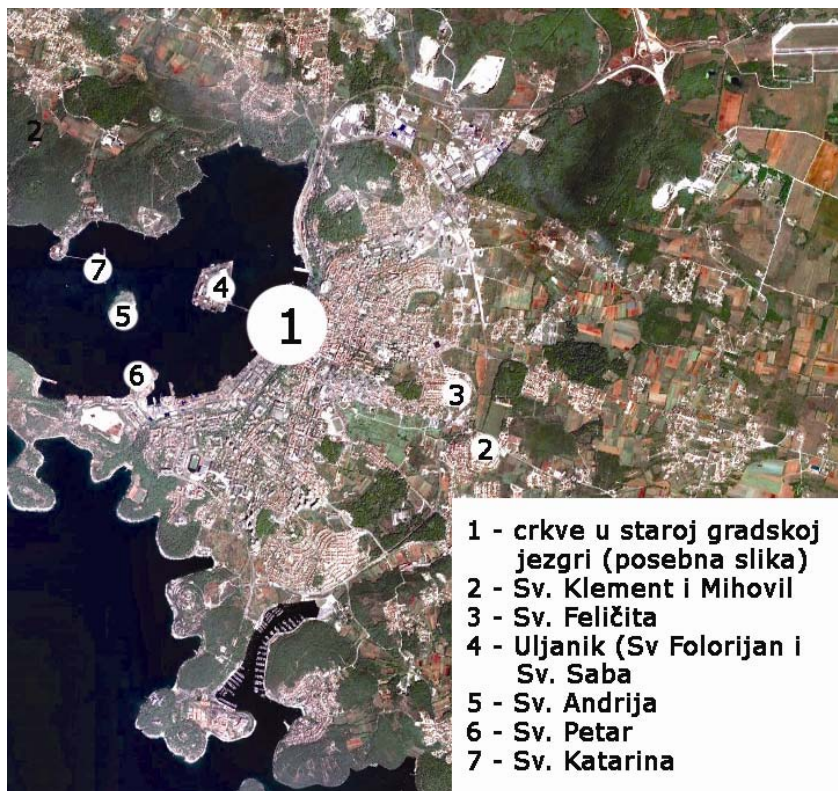
je trajalo do 1918. i kraja I. svjetskog rata. Započela je modernizacija koja se očitovala u izradi prvog katastra, modernizaciji cesta, uređenju izvora vode, brizi o spomenicima i sl. Pravi je razvitak započeo 1856. gradnjom brodogradilišta (Arsenala) i time što je Pula postala glavna luka habsburške, a id 1867. austrougarske mornarice. Izgrađene su velike vojarne i brojne javne zgrade, a grad je željezničkom prugom povezan s Divačom, Ljubljanom i Bečom. Stanovništvo je stalno raslo pa je do 1910. dostiglo broj koji ima i danas.

Nakon I. svjetskog rata Rapallskim je ugovorom 1920. Pula pripala Italiji, a dolaskom fašista na vlast 1926. bile su zatvorene sve hrvatske kulturne institucije i mnogi su intelektualci bili prisiljeni emigrirati. Iako je Pula bila središte Istre, ipak je stagnirala jer nije bilo ni gospodarskog ni demografskog razvoja. Nakon pada fašizma 1943. grad su zaposjele njemačke postrojbe koje su saveznici u nekoliko navrata bombardirali, pa je razoreno i nekoliko vrijednih spomenika.

Grad su partizanske postrojbe oslobodile 1945., a ondašnje su jugoslavenske vlasti 1947. grad preuzele od savezničke uprave. To je bio povod za masovan odlazak pulskih Talijana i Hrvata te se stanovništvo prepolovilo. Ipak industrijalizacijom i urbanizacijom te stvaranjem jakoga garnizona JNA broj se stanovnika gotovo udvostručio pa je 1980. dostigao 50.000 [1].

Počeci kršćanstva u Puli

Počeci su kršćanstva u Istri zabilježeni prije Konstantinova edikta 313., uglavnom u kolonijskim gradovima – Trstu (Tergeste), Poreču (Parentium) i Puli (Pola). Premda je biskupska kronotaksa oskudna i nepotpuna, pretpostavlja se da je Pula vrlo rano postala biskupsko središte, posebno što se u 5. st. dvaput spominje neimenovani biskup (*episcopus*

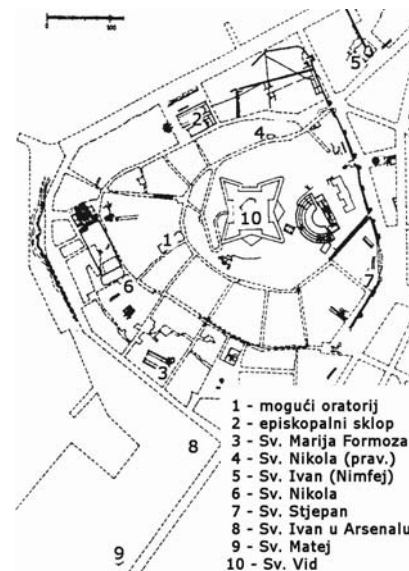
- 1 - crkve u staroj gradskoj jezgri (posebna slika)
- 2 - Sv. Klement i Mihovil
- 3 - Sv. Feličita
- 4 - Uljanik (Sv Folorijan i Sv. Saba)
- 5 - Sv. Andrija
- 6 - Sv. Petar
- 7 - Sv. Katarina

Položaj starih pulskih crkava

ecclesiae Polensis), a mnogi su biskupi zabilježeni u dokumentima iz 6. st. (Antonius, Issacius, Hadrianus i Iohanes). Inače se počeci kršćanstva u Puli povezuju s predajom o mučeništvu Sv. Germana za cara Numerijana 284. godine. Prema jednom srednjovjekovnom martiriju to je bio laik koji se suprotstavio vlastima zbog progona kršćanstva, a mučen je u amfiteatru te pogubljen na putu prema Nezakciju [4].

Ne zna se točno gdje je bilo prvo tajno okupljanje najstarijih kršćana, ali je moguće da je to bilo na mjestu današnjega Franjevačkog samostana Sv. Franje, na zapadnoj padini pulskoga brežuljka između Foruma i Kaštela, na mjestu starokršćanskog kompleksa Sv. Ivana Krstitelja. Čini se da je kompleks, o izgledu kojega nema nikakvih naznaka, izgrađen na nekoj antičkoj građevini u kojoj je bio uređen starokršćanski oratorij. To je otkriveno i iskapanjima 1963. u kapelici samostana pri polaganju novoga kamenog poda kada su u

rimskom kulturnom sloju pronađeni ostatci sjeveroistočnoga dijela veće-rimskog zdanja. Otkrivena su dva uzdužna zida neke zgrade položena gotovo u smjeru sjever-jug, a dio je

Stare crkve u povijesnoj gradskoj jezgri

prostorija te zgrade bio ispunjen mozaičkim podom, ukrašenim morskim konjićem, pletenicama, štitom i kan-

Crkva Sv. Franje koja je građena na mjestu stare crkve Sv. Ivana Krstitelja

tarom te svastikom i križem. Na postojanje mogućega oratorija nisu upućivali samo svastika i križ, već i spoznaje o nizu slučajnih nalaza kamenoga crkvenoga namještaja i arhitektonske dekoracije oko kompleksa Sv. Franje. Tome valja pridodati da je tu prije pronađen kameni reljef s prikazom ribe, a da je još 1882. u temeljima susjedne kuće uočen frag-

ment s datacijom, što može upućivati na proširenje religioznih sadržaja u tajnoj bogomolji (domus ecclesiae) nakon 313. godine.

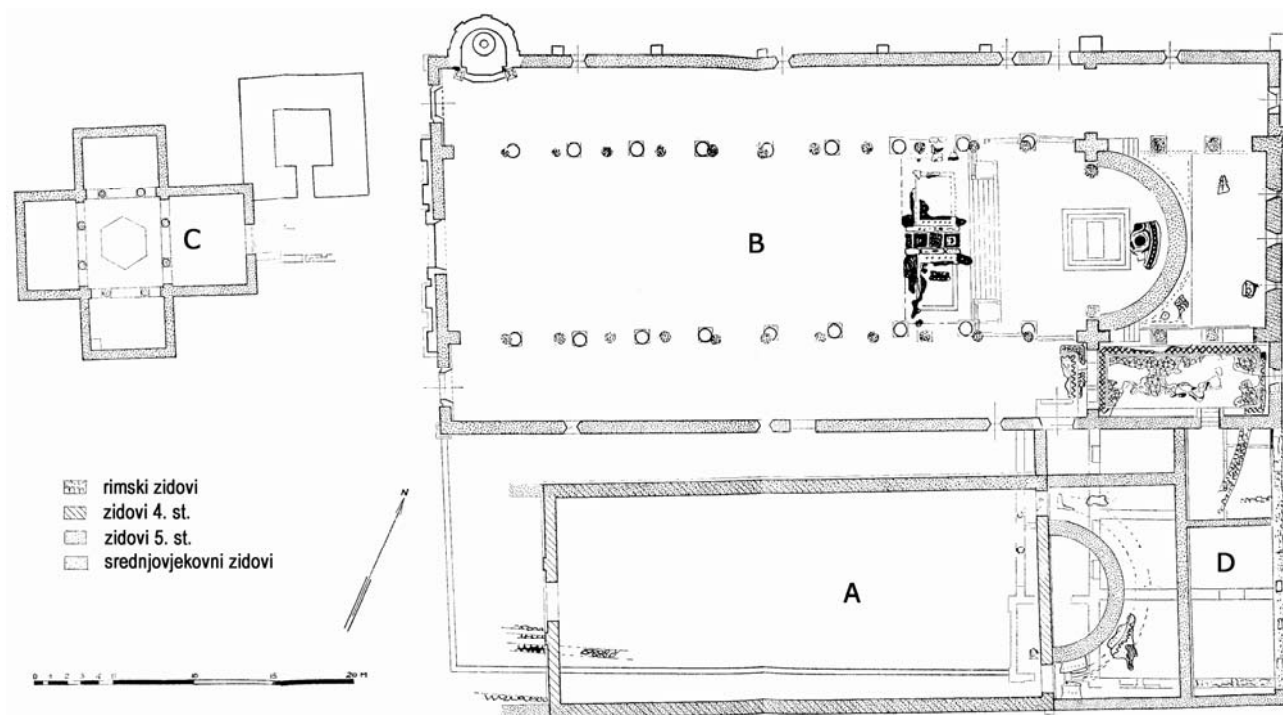
Franjevci su u Pulu došli 1210., odmah nakon utemeljenja reda, usmenim pristankom pape Inocenta III. Samostan je izgrađen krajem 13. st. u skladu s pravilima donesenim u Nardoni 1260., a pretpostavlja pra-

vokutni tlocrt crkve s četvrtastim svetištem, jednozidnim zvonikom, klaustrom i samostanom za stanovanje, kapitularnom dvoranom, refektorijem i sakristijom koja povezuje samostan s crkvenim korom.

Sada je u klaustru i pred ulazom u crkvu izložena zbirka srednjovjekovnih spomenika i kopije zidnih slika iz Istre. Samostan je imao neobičnu sudbinu jer su ga francuske vlasti ukinule 1805. i pretvorile u vojarnu, a potom ga je austrijska vojska prenamijenila u skladište hrane i pekarnicu. Redovnicima je vraćen 1922. i obnavljan do 1927., a nakon 1947. veći je dio samostana opet mijenjao namjenu (dječji vrtić i izložba arheoloških spomenika), da bi konačno 1992. bio vraćen matičnoj hrvatskoj Provinciji Sv. Jeronima franjevac konventualaca te obnovljen krov crkve i samostana [3], [4] i [5].

Episkopalni kompleks

Bez obzira na mogućnost da su se prvi pulski kršćani tajno sastajali na prostoru današnje crkve Sv. Franje,

Tlocrt starih dvojnih crkava u episkopalnom centru u Puli (A-katedrala, B-Sv. Toma, C-krstionica, D-sakristija)

mnogi su skloniji tvrditi da tragove najstarije gradske crkve valja tražiti u gradskom središtu i na prostoru današnje katedrale. Tu je na ruševinama neke starije zgrade (možda i terma) u 4. st. izgrađena prva manja crkva pravokutnoga tlocrta, možda i tajno sastajalište vjernika. Od te su prve crkve sačuvani ostatci dijela začelja s prozorskim tranzenama i mramorni sarkofag s prikazima oranta i genija. Bila je to pravilno orijentirana crkva (s otklonom prema sjeveru) četverokutnog tlocrta i široka kao današnji srednji brod, s dužinom koju je gotovo nemoguće ustanoviti bez arheoloških istraživanja.

Tijekom 4. st. sjeverno od crkve dograđeno je jednobrodno zdanje s polukružnom apsidom i supselijem. Nakon 392. ta je crkva produžena i ukrašena mozaičkim podom. U njezinu je svetištu 1860. pronađen grob u kamenom i mramornom sarkofagu. U njemu je bila srebrna kustodija s dva relikvijara od kojih je zlatni, kako se vjeruje, čuvao relikvije Sv. Tome Apostola, zaštitnika grada i biskupije. Drugi je relikvijar bio od iskucanog srebra s likovima akvilejskih zaštitnika Sv. Hermagore i Sv. Fortu-

nata. Oba su relikvijara danas u Beču. U 5. st. narasla je kršćanska zajednica proširila prvotnu južnu crkvu u trobrodnu baziliku Uznesenja Blažene Djevice Marije, s upisanom apsidom i ravnim začeljem. Čini se da

zapadnog pročelja podignuta krstionica križnog tlocrta sa šesterokutnim zdencem (srušena 1855.). Nešto su poslije u crkvi ugrađeni ambon (govornica) i pluteji. Nastala je tako tipična dvojna crkva

Pogled s jugozapada na pulsku katedralu

se crkva proširila i na srušeni Jupiterov hram. Tada je postavljen i podni mozaik od kojega je sačuvan samo mali dio, a i zidovi su vjerojatno bili ukrašeni freskama. Istodobno je ispred

kakvih je bilo mnogo u starokršćanskom svijetu. Južna je bila posvećena Sv. Mariji i namijenjena puku, a sjeverna, posvećena Sv. Tomi Apostolu (baš kao možda u Nezakciju), namijenjena svećeničkim okupljanjima i pokrštavanju katekumena.

Katedrala je bila djelomično porušena i zapaljena 1242. u mletačkom napadu, a do 15. st. je popravljena i rekonstruirana te joj je tada pridodana sadašnja sakristija. Crkva je kasnorenesansno pročelje dobila početkom 16. st., a 1707. izgrađen je samostojeći zvonik.

Ispod glavnog oltara pulske katedrale nalazi se pet sarkofaga koji su pronađeni krajem 17. st. Prema nekim pisanim tragovima sarkofazi čuvaju relikvije Sv. Jurja, Sv. Teodora, Sv. Dimitrija, Sv. Bazilija, Sv. Flore i Bl. Salomona, negdašnjega ugarskog kralja (1063.-1074.) i sina kralja Andrije I. Iako su neki skloni vjerovati da se baš radi o najpoznatijim svecima istočne i zapadne kršćanske

Bazilika Uznesenja Blažene Djevice Marije s prednjim prostorom gdje je bila crkva Sv. Tome

Crkve, jedino se može potvrditi podrijetlo Bl. Salomona i eventualno Sv. Flore, djevice i mučenice iz Cor-dobe, stradale 857. godine.

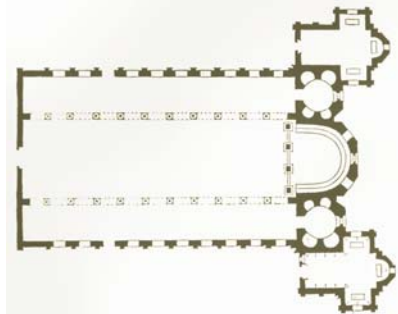

Unutrašnjost pulske katedrale

Sjeverna je crkva Sv. Tome Apostola srušena 1657., a vidljivi su se površinski tragovi mogli uočiti još 1812. godine. Uz crkvu se pokapalo i pokojnike čiji su posmrtni ostatci sredinom 19. st. prebačeni na novo pulsko groblje Monte Ghire. Na mjestu se srušene crkve i dalje obavljaju arheološka iskapanja, a vidljivi bi tragovi zidina i crkve trebali biti prikazani u okviru parka. Inače je katedrala bila teško oštećena u bombardiranju za II. svjetskog rata i obnovljena je do 1947. [3], [4].

Crkva Sv. Marije Formoze

Od bazilike Sv. Marije Formoze, najznačajnijega spomenika bizantske sakralne arhitekture u Puli i jedne od

Tlocrt bazilike Sv. Marije Formoze

najljepših i najraskošnijih naših crkava, danas su vidljivi samo ostatci bočne grobne kapele, tragovi niša na jednoj zgradi i nekoliko fragmenata stupova te drugoga kamenog namještaja. Bazilika je bila dio sakralnog kompleksa benediktinske opatije iz 6. st., a čini se da je građena na ruševinama Minervina hrama jer je pronađen natpis koji spominje Minervu Polaticu. Crkva i samostan su smješteni blizu mora, jugozapadno od Kaštela.

Graditelj odnosno naručitelj bazilike bio je Maksimijan koji je od bizantskog cara Justinijana I. Velikog 546. ustoličen za nadbiskupa Ravenne (inače prvoga nadbiskupa uopće), unatoč protivljenju lokalnog svećenstva. No otpor je bio brzo skršen jer je novi nadbiskup u Ravenni posvetio ili izgradio raskošne crkve kao

Ime je crkva dobila po tome što se po ljepoti mogla takmičiti s bazilikom u Poreču ili s najljepšim raven-skim crkvama (formosa = krasna, divna), a zvali su je još i Madona di canetto jer je izgrađena među trstikama.

Crkvi su prva oštećenja nanijeli Mlečani 1243., a krajem 16. st. bazilika je bila već u ruševnom stanju, pa je 1847. slavni istraživač istarskih starina Pietro Kandler (1804.-1872.) zatekao osim grobne kapele i apsida, pobočne apsida i dijelove vanjskih zidova. Ali na temelju brojnih izvora, posebno ravenškoga svećenika Agnellusa iz 9. st., i zahvaljujući arheološkim istraživanjima, ipak se mnogo zna o izvornom izgledu bazilike, a nedavno je u Arheološkom muzeju Istre napravljena i tro-dimenzijaska rekonstrukcija.

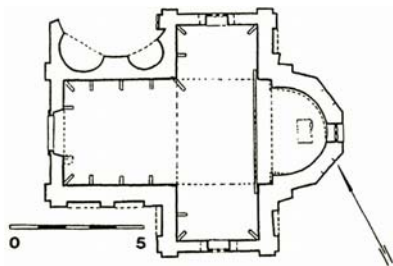
Rekonstrukcija negdašnjega izgleda crkve Sv. Marije Formoze

što su Sv. Vitale, Sv. Apolinar u Classe i Sv. Stjepan Prvomučenic, ali je i dijelio crkvama brojna dobra, posebno ona što su pripadala arijanskoj vjeri.

Maksimijan, koji je poslije proglašen svecem, bio je rodnom iz Istre, iz Veštra pokraj Rovinja, a svećenički je poziv započeo kao đakon pulske crkve. Nije ipak zaboravio svoju domovinu pa je u Puli osim Sv. Marije Formoze izgradio i biskupski dvor, ali i crkvu posvećenu Sv. Andriji Apostolu na istoimenom otočiću u pulskom zaljevu.

Riječ je o srednje velikoj crkvi (32 x 19 m) koja je pripadala trobrodnom građevinama s istaknutim apsidama, a srednja je bila široka kao srednji brod, poligonalna s vanjske strane, a polukružna s unutrašnje. Mramorni su stupovi, neki ukrašeni i reljefima, u 16. st. nadomješteni stupovima od vapnenca i drva, a izvorni preneseni u Veneciju. Bazilika je i dalje izgledala raskošno, primjerice jedan je anonimni Puljanin iz 16. st. zabilježio da se apsida isticala bogatstvom mramornih ukrasa i „bizantinskim“ freskama. Kasnije su arheolozi Anton Gnirs i Antonio Morassi u sondaž-

nim istraživanjima pronašli dijelove dekorativnoga podnog mozaika s raznovrsnim motivima.

Tlocrt jedine preostale južne kapelice

Vanjske su površine uzdužnih zidova bazilike bile raščlanjene lezenama koje su završavale slijepim lukovima, a istim su se ritmom u bazilici ponavljali stupovi i lukovi između brodova.

Preostala kapelica crkve Sv. Marije Formoze

Kroz uska se začeljna vrata bočnih brodova ulazilo u dvije simetrično smještene i kupolom nadstrožene okrugle apsida koje su imale četiri ukrasne niše. Na južnu se rotundu nadovezuje kapela s tlocrtom grčkoga križa koja je sačuvana gotovo u cijelosti, a slična je kapela nalazila i na drugoj strani. Za razliku od sličnih ravenških građevina, vanjski su zidovi bili raščlanjeni i razigrani, a uzvišeni kubus s križnom kupolom,

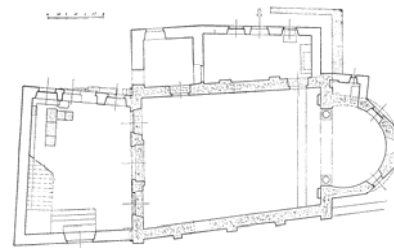
bačvasto nadstroženi bočni krakovi i izbočena poligonalna polukružna apsida, zajedno s polukružnim vitkim slijepim lukovima na vanjskim zidovima predstavljali su konstruktivnu cjelinu usklađenih proporcija i oblika. Apsida je bila ukrašena mozaikom u kojem se prepoznaju mladenački Krist i Sv. Petar, s poznatim karakterističnim pozama i u proskinezi (padanje ničice pred bogom ili vladarom), vjerojatno u sceni predaje zakona (traditio legis). Kapela je bila ukrašena i freskama, a mogli su se uočiti i likovi apostola. Te je freske izradio jedan talijanski majstor iz 14. st. koji je vjerojatno obnavljao prijašnje freske. Anonimni je Puljanin u kapeli vidio i sarkofag nekoga puljskog biskupa, što znači da je kapela imala

pogrebnu funkciju.

Crkva i benediktinska opatija bili su na rubu velike antičke nekropole, a opatija se nalazila zapadno od bazilike. Sve do kraja II. svjetskoga rata na istočnoj je strani Ulice benediktinske opatije stajao jednostavan ukrašeni portal, a 1953. manji je arheološki zahvat dvjestotinjak metara dalje otkrio ostatke široke polukružne apsida položene izravno na rimski mozaik [3], [6].

Pravoslavna crkva Sv. Nikole

Jednobrodna se crkva Sv. Nikole, nekad nazivana Mala Gospa, nalazi se na sjevernim padinama kaštelskog brežuljka. To je pravilno orijentirana

Tlocrt pravoslavne crkve Sv. Nikole (negdašnje crkve Male Gospe)

građevina kojoj je dograđeno predvorje, zvonik i sakristija. U arheološkim je istraživanjima ustanovljeno da je građena na ostatcima neke rimske građevine (možda i hramu božice Ike) koja je isto tako bila omeđena sa zapadne strane popločenim usponom, a s južne ulicom što grad dijeli u gornji i donji dio.

Jednobrodna je crkva trapezoidnog oblika s izbočenom i poligonalnom apsidom, koja je u temeljima polukružna, građena plitkim i dugim lomljencima. Vanjske su površine uzdužnih zidova raščlanjene lezenama, među kojima su široki i visoki polukružni prozori koji su naknadno smanjeni i ispunjeni tranzenama. Iznad bočnog ulaza na južnoj je strani rasteretni luk. U središtu je apsida do 1962. bila mramorna baza s udubinama za nosače oltarne pregrade. Posebno je zanimljiv suženi apsidalni otvor koji ponavlja konstrukciju trijumfalnog luka pulske katedrale. Kasnoantički kapiteli s naknadno uklesanim križem preneseni su s neke druge građevine, a raščlanjene su konzole na kapitelima građene istodobno s crkvom. Prema značajkama, posebno ravenškoj apsidi, strukturi zidova, trijumfalnom luku i oltarnoj bazi, vrijeme se gradnje procjenjuje oko 600. godine.

U 9. st. crkva je dobila nov kameni namještaj ukrašen pleternim uzorci-

ma (pronađen je dio oltarne pregrade i luka). Pročelje je bilo u cijelosti obnovljeno početkom 13. st. U gornjem je dijelu ravnoga zida do danas sačuvana skladna trifora, a u donjem je u 17. st. polukružni romanički portal zamijenjen današnjim pravokutnim portalom i prozorima. Ispred

lokalnom sredinom, opstala do 1785. i smrti posljednjega svećenika Zuan-na Mosconasa. Tada je brigu o pravoslavnim vjernicima preuzela tek utemeljena Crnogorska pravoslavna crkvena općina iz Peroja koja se priključila Srpskoj pravoslavnoj crkvi [6], [7].

Apsida i južno pročelje crkve Sv. Nikole

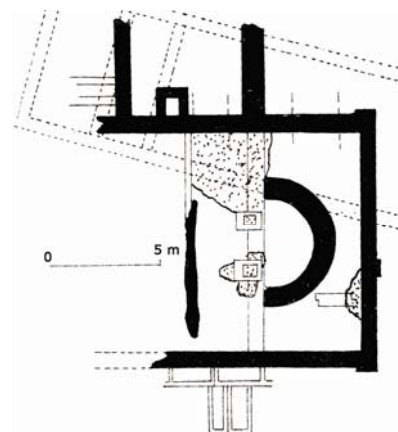
pročelja je u 15. st. izgrađen portik s gotičkim kapitelima, a jedan ondašnji napis spominje i stubište koje se spuštalo prema Dekumanskoj ulici (današnjoj Ulici Sergijevaca).

Crkva je 1583. prepuštena pravoslavnom stanovništvu koje se u Pulu u bijegu pred Turcima doselilo s Cipra i Peloponeza (Malvazije i Nauplije). Početkom 18. st. u crkvu je ugrađen drveni ikonostas s uobičajenom ikonografijom, dakle s redom prijestolnih i redom prazničkih ikona. Izradio ih je 1705. grčki majstor Tomios Batas koji se i potpisao na ikoni Krista, a na nekim su ikonama i oznake ktitora. Naslikane su u duhu tradicionalne bizantinske škole, ali s oštrim linijama pa se likovi doimlju pomalo šablonski i kruto.

Grčka je zajednica, uz povremena nerazumijevanja i nesporazume s

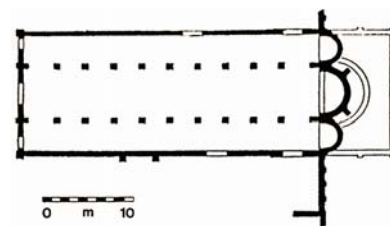
Ostale crkve

Sve su dosad prikazane pulske crkve sačuvane u cijelosti ili djelomično, osim mogućega tajnoga oratorija ispod crkve Sv. Franje, ali je i tu očuvana gotovo neprekinuta sakralna namjena. O crkvama što slijede nema međutim gotovo nikakvih tragova, a o njima znamo samo prema tlocrtima prijašnjih istraživača, arheološkim nalazima ili samo prema ovlaštenim crtežima u austrijskom katastru iz 1820. [8]. Najveći je dio tih crkava bio uništen ili srušen sredinom 19. st. u nagloj industrijalizaciji i gradnji glavne austrijske pomorske luke. Rušenja je uzrokovao i nedostatak prostora, a mnogi su položaji, posebno na brežuljcima, bili uključeni u obrambeni sustav. No neke su crkve i prije napuštene zbog smanjivanja stanovništva i preseljenja sjedišta biskupije u Poreč 1828.

Tlocrt crkve Sv. Ivana kod Nimfeja

Najstarije se crkve u Puli grade u 5. st. i vežu uz lokalnu tradiciju kao dio istočno-jadranskih i noričko-panskih sakralnih građevina tog razdoblja. To se ponajprije odnosi na crkvu Sv. Ivana kod Nimfeja koja je djelomično istražena 1906. i bila smještena usred najstarijega starokršćanskog groblja između amfiteatra i gradskih zidina. Jedan je zid crkve bio dijelom uključen u neku stariju antičku građevinu kojoj su pripadali i ostatci zida ispod podnog mozaika u svetištu i zidovi na sjevernoj strani pravokutnoga tlocrta. Pronađeni su dijelovi upisane apside i supselija, a ispred zida su bili ostatci oltara s op-ljačkanim oltarnim grobom [6].

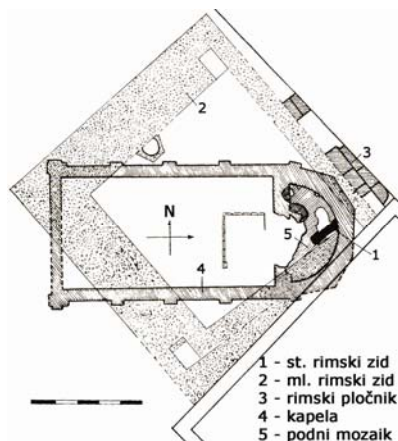

Tlocrt crkve Sv. Feličite

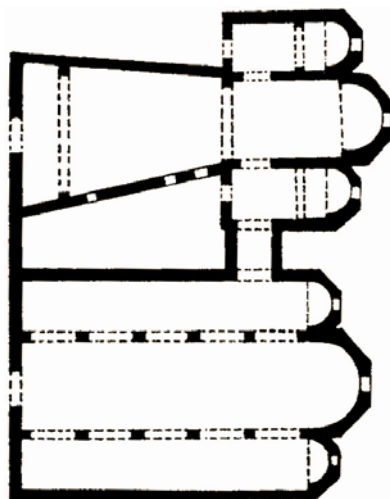
Veća je grobljanska crkva Sv. Feličite (svetice koja je bila sluškinja Sv. Perpetue i s njom je mučenički stradala 203. u Kartagi) iskopana 1909. na rubu istočne pulske nekropole. U pravokutnom produženom svetištu trobrodne bazilike, dograđenom u 9. st., uočeni su ostatci odvojenoga polukružnog zida svećeničke klupe, a u raznim su dijelovima crkve pronađeni kameni kapiteli s akantovim lišćem, dio mramorne ploče s

križem i jaganjcem božjim, raščlanjeno postolje oltara s okruglim utorima i veće površine višebojnoga mozaičnog poda, bliskog ondašnjim mozaicima Salone i Akvileje [6], [7], [8].

U 6. st. grade se brojne bizantske crkve, najčešće po uzoru, a nerijetko i po narudžbi ravenske nadbiskupije. Neke su od tih crkava sačuvane u cijelosti, poput već spominjane pravoslavne crkve Sv. Nikole, za neke se zna prema sačuvanoj dokumentaciji, a neke su naknadno pronađene. Tako je još 1953. otkriveno da je ondašnja pekarnica južno od sadašnje Ulice Sergijevaca profanirana kapelica Sv. Nikole. Ta pravilno usmjerena jednobrodna građevina pokraj istočnog završetka Foruma izgrađena je na ruševinama rimske kuće iz vremena Republike i na mjestu gdje je nekad bila antička kula. Vanjski su zidovi bili ukrašeni plitkim lezenama, a apsida je peterokutna izvana i polukružna s unutrašnje strane. U početnoj je fazi gradnje apsida bila odvojena od broda zidanom pregradom. U sljedećoj je fazi, koja je uslijedila za nekoliko desetljeća, u apsidi postavljen raskošan mozaični pod koji je podignut iznad starijeg i proširen preko negdašnjega pregradnog zida. Nova je pregrada od kamenih ploča, čiji su ulomci pronađeni, pomaknuta prema središtu crkve [6], [8].

Tlocrt negdašnje crkve Sv. Nikole pokraj Foruma

Tlocrt povezanih crkava Sv. Klementa i Sv. Mihovila

Na brdu Sv. Mihovila, petstotinjak metara jugoistočno od gradskih zidina, na uzvišenju iznad ceste koja vodi u Medulin, danas je istoimena polukružna tvrđava izgrađena 1851.

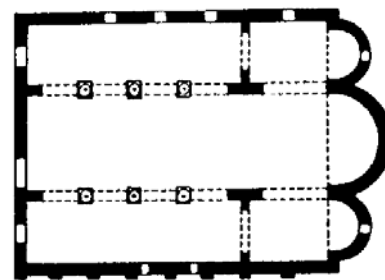
Rekonstrukcija negdašnjeg izgleda crkve Sv. Klementa

Graditelji su potpuno uništili ostatke benediktinskog samostana koji se prvi put spominje 990., iako je vjerojatno znatno stariji, možda iz doba cara Justinijana ili nešto poslije. Trobrodna bazilika Sv. Mihovila bila je građevina srednje veličine (18 x 10 m), podijeljena na brodove dvojnim nizom stupova. Usporednu kapelu Sv. Klementa (četvrtog pape i mučenika s kraja 1. st.) s bazilikom je spajao nadsvođeni hodnik. U izvornom je obliku imala izgled grčkoga križa, s kupolom iznad spoja krako-

va, a troapsidni je završetak na istočnoj strani sličio završetku bazilike. Sve su apside izvana poligonalne, a iznutra polukružne.

Benediktinska je opatija propala 1458., a kapela je Sv. Klementa služila kao mauzolej za pokapanje pulskih plemića. U njoj je bio sahranjen i već spominjani ugarski kralj Salamon [6], [7], [8].

Na jugoistočnom dijelu uz gradske zidine, i u blizini malog kazališta, nalazila se crkva Sv. Stjepana koja

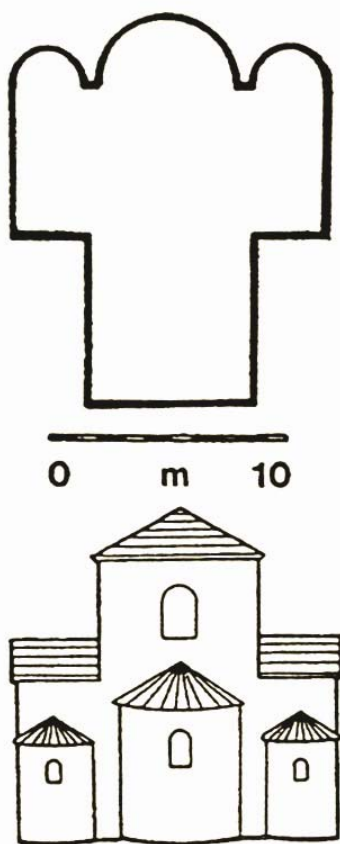

Tlocrt negdašnje crkve Sv. Stjepana

je odavno srušena. Imala je tri broda i tri izbočene apside, ali polukružne i izvana te lezene samo na južnoj strani vanjskog zida. I za tu se crkvu pretpostavlja da je građena u 6. st. ili 7. st. i da pripada ranobizantskom graditeljstvu. Arkade što su dijelile njezine brodove imale su samo pet lukova. Između stupova i obodnih zidova postojali su parapetni zidovi koji su označavali položaj oltarnih pregrada, a od oltarne pregrade srednjega broda nisu pronađeni nikakvi tragovi. Vjerojatno su bočne apside bile pretvorene u pastoforije [7], [8].

Na području brodogradilišta (Arsenala) postojale su dvije crkve koje su, razumljivo, potpuno uništene. Radi se o crkvi Sv. Ivana koja je bila blizu velikog kazališta, od kojega su također preostali samo tragovi. O crkvi se vrlo malo zna i jedino se prema katastru zaključuje da je imala istaknutu četvrtastu (možda i poligonalnu) apsidu te da joj je glavno pročelje bilo nakošeno, zapravo sjeverna je strana crkve bila duža od

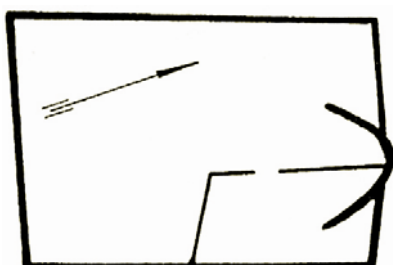
južne. Jugoistočno se nalazila crkva Sv. Mateja za koju se vjeruje da je imala tri polukružne apside i tlocrt poput crkve Sv. Klementa, ali bez ikakvoga raščlanjivanja unutrašnjih ili vanjskih zidova. Prema rekonstrukcijama čini se da je ta crkva pomalo podsjećala na crkve Sv. Križa u Ninu ili Sv. Vida u Zadru, posebno stoga što je imala povišenu rotundu nad srednjim brodom, ali je bila mnogo niža i imala duži srednji brod. Uz tu su crkvu boravili i s njom se služili franjevci od dolaska do gradnje vlastite crkve [7], [8].

Tlocrt i rekonstrukcija apsidalnog dijela crkve Sv. Mateja

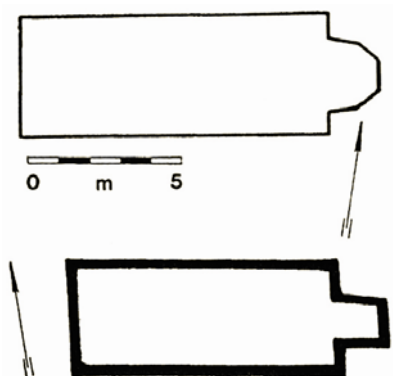
Bizantskih je starih crkava bilo i na četiri otoka u pulskom zaljevu, a danas je preostao jedan jer su ostali spojeni s kopnom. Riječ je o Uljaniku na kojemu su pogoni istoimenog brodogradilišta, Sv. Katarini gdje su bile kasarne i vojna postrojenja te Sv. Petru gdje su pogoni *Istra ce-*

menta. Svi su ti otoci sada povezani s kopnom, osim Sv. Andrije koji brodogradilištu služi kao priručno skladište.

Shematski tlocrt crkve Sv. Andrije (crtež iz katastra)

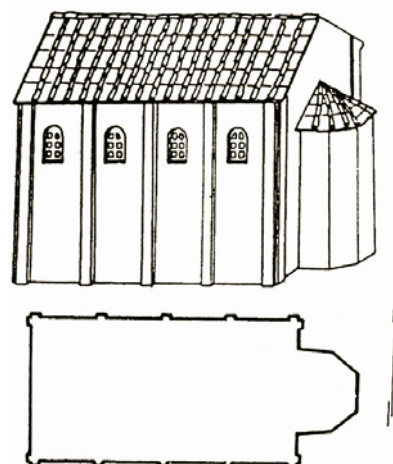
Upravo je za crkvu Sv. Andrije, koja je nesumnjivo bila raskošna jer ju je gradio Maksimijan, Branko Marušić [6] tvrdio da se vjerojatno nikada neće doznati njezin izgled. No zahvaljujući crtežu iz katastra [8], koji je doduše sasvim shematičan, može se zaključiti da je to bila crkva s upisanom apsidom i pomalo zakošenim pročeljem.

Tlocrt crkava na otočiću Uljaniku gdje se nalazi istoimeno brodogradilište Sv. Florijan (gore) i Sv. Saba (dolje)

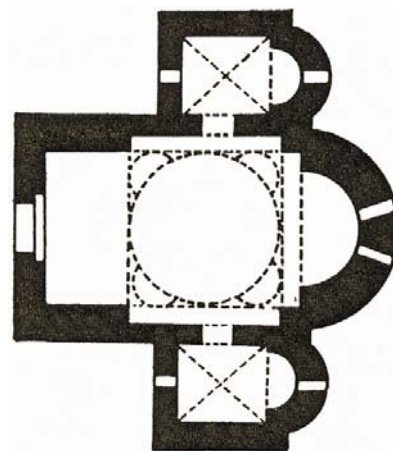
Na današnjem su Uljaniku bile čak dvije crkve, obje jednobrodne s vjerojatnim poligonalmim istaknutim apsidama. Veća je bila posvećena Sv. Florijanu (zaštitniku vatrogasaca) i nalazila se u sredini otoka, a manja Sv. Sabi Opatu (zagovorniku redovništva iz 5. st. kojega štiju i istočna i zapadna Crkva) bila je bliže moru. Navodno su prema nekim starijim izvorima obje bile ukrašene mozaicima [6], [8].

Na otoku Sv. Petra nalazila se jednobrodna kapela s izbočenom poligonalmom apsidom i s četiri prozorske tranzene na južnom zidu. Imala je s leznama raščlanjene bočne zidove [8].

Rekonstrukcija i tlocrt negdašnje crkve Sv. Petra

Sv. Katarina na istoimenom otoku imala je specifičan izgled centralne građevine s tri istaknute polukružne odvojene apside. Pretpostavljalo se da su u njoj pokapani vojni i civilni zapovjednici Pule, a to se tumačilo time što je, iako napuštena, dugo vremena bila očuvana u cijelosti. Krovovi su bili pokriveni antičkim crijepom, a osim skladnih proporcija građevina je imala mozaike na vanjskim i unutrašnjim površinama te tambur nad središnjim prostorom.

Tlocrt crkve Sv. Katarine

Ipak nakon stotinjak godina trebao je pravi arheološki zahvat kako bi se otkrilo zidove kapele na najvišoj točki otoka. U južnom je kraku crkve bila presvođena kripta. Prema nekim sačuvanim tlocrtima čini se da je crkva najprije imala produženi srednji brod koji je poslije kraćen. Bili smo na Sv. Katarini i nismo našli nikakvih tragova crkve, posebno i stoga što je zbog vojnih građevina sve poravnano. Bili smo ipak zbunjeni što veliki vojni kapaciteti zjape prazni i uništeni [6], [8].

Rimski hram na Forumu u kojem je svojedobno bila srednjovjekovna crkva

Valja reći da je na vrhu kaštela bila crkva Sv. Vida koja je uklonjena kada je austrijska vlast obnavljala stariju mletačku utvrdu. O toj se crkvi vrlo malo zna, jedino se prema crtežima stare gradske jezgre zaključuje da je to bila trobrodna crkva s tri istaknute apside. Ništa se pouzdano ne zna ni o crkvi Sv. Martina, smještenoj istočno od gradskih zidina ili nepoznatoj crkvi u gradskom predjelu Pragrande, ali ni o crkvi Sv. Ivane od trske koja se nalazi jugoistočno i

mного dalje od gradske jezgre. Također se ne može ništa reći ni za crkvu Sv. Apolinara, za čije se postojanje zna iz literature. Pretpostavlja se da bi mogla biti u nekoj od ulica koje se uspinje prema Kaštelu [6], [8]. Valja dodati da je rimski hram na Forumu, inače posvećen božici Romi i caru Augustu, u srednjem vijeku neko vrijeme služio kao crkva, ali i kao skladište žita. Bio je 1944. gotovo do temelja srušen, a obnovili su ga talijanski konzervatori tijekom savezničke uprave.

Zaključak

Prikazane su crkve dvaju velikih gradinskih i rimskih naselja različite sudbine. Jedan je grad već stotinama godina potpuno uništen, a drugi u posljednjim stoljećima doživljava velike uspone. Unatoč tome dvije su usporedne crkve u Nezakciju dokaz veličine i snage toga grada jer su takve crkve mogle graditi samo najbogatije i najvažnije cjeline. S druge strane Pula obiluje velikim, bogatim

i brojnim crkvama. Šteta je što je najviše tih crkava potpuno uništeno, što je ponajprije uvjetovano prijašnjom velikom stagnacijom, a poslije velikim, naglim i pretjeranim razvojem. Stječe se dojam da taj razvitak nije išao samo nauštrb crkvene graditeljske baštine, već da je ipak dosta naškodilo i ostalome graditeljskom nasljeđu, ali i prirodnom okolišu.

Spomenuto je već da u ovom napisu nema ni jedne predromaničke crkve, što je donekle i razumljivo jer Pula nije stradala tijekom seobe naroda pa nije bilo ni potrebe za gradnjom novih crkava kada su još stare bile u uporabi, dok je Nezakcij toliko uništen da se više nikada nije uspio oporaviti, pa nije ni mogao graditi nove crkve.

U ovom je napisu većina crkava, osim onih najstarijih, pomalo netipična za istarsko područje gdje dominiraju crkve s upisanim apsidama. Posebno se to odnosi na Pulu gdje je najveći broj crkava izgrađen u bizantskom razdoblju koje je najviše gradilo crkve s istaknutim i izvana poligonalnim apsidama.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Ivetic, E. (ured.): *Istra kroz vrijeme – Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku*, Centar za povijesna istraživanja, Rovinj, 2009.
- [2] Mihovlić, M.; Matijašić, R.: *Nesactium*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1998.
- [3] Durman, A. (ur.): *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2006.
- [4] Marušić, B.: *Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću*, Arheološki vestnik 29 (1978.), str. 549-572
- [5] Marušić, B.: *Varia archaeologica secunda*, Histria Archaeologica (1982.-1983.), 13-14., str. 33-70
- [6] Marušić, B.: *Kasnoantička i bizantska Pula*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1967.
- [7] Šonje, A.: *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1981.
- [8] Ujčić, Ž.: *Pola paleocristiana alla luce del catasto austriaco dell'anno 1820*, Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, Split-Poreč (25. 9. - 1. 10. 1994.), dio III., Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (1998.), 87.-89., str. 743-758